

# ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА НАЗАРИЙ БИЛИМЛАРНИ АМАЛДА ҚЎЛЛАШ ГРАММАТИК САВОДХОНЛИКНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

**С.С.Тажбенова** — педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори  
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

**Таянч сўзлар:** назарий билим, имло, термин, таъриф, қоида, қиёслаш, изоҳлаш, фаолият, ёдлаш, саводхонлик, тавсиф, тавсия, усул.

**Ключевые слова:** теоретические знания, орфография, терминология, определение, правило, сравнение, толкование, деятельность, запоминание, грамотность, описание, рекомендация, метод.

**Key words:** theoretical knowledge, spelling, terminology, definition, rule, comparison, interpretation, activity, memorization, literacy, description, recommendation, method.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигига эришгач, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида туб ислохотлар бошлаб юборилди. Шу жумладан, таълим соҳасида, бевосита бошланғич таълим тизимида ҳам янгиланишларга юз тутилди. Бу янгиланишларнинг замирида фарзандларимизга ёшлик давриданок самарали таълим ва тарбия бериш ётади. Айниқса, ёшларимизнинг она тилида тўғри, маъноли ва чиройли гапириш сингари бугунги куннинг ижтимоий ҳаётида талаб этилаётган вазифаларни айнан бошланғич синфлардан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларнинг она тилида тўғри, равон гапиришлари, саводли ёзишлари, адабий тил қонун-қоидаларига риоя қилишлари кўп жиҳатдан дарсларда олинаётган назарий билимларни амалда қўллаб билиш билан боғлиқдир.

Бошланғич синфлар учун она тилидан яратилган дарсликларда айрим тил ходисаларини кузатиш учун мисоллар берилади, лекин на ўқувчилардан улар юзасидан хулоса чиқариш талаб этилмайди ва на назарий билим даражасига олиб чиқилмайди. Масалан, 1-синф «Она тили» дарслигида қуйидаги машқлар ҳавола қилинган:

**43-mashq.** Soʻzlarning aytilishi va yozilishini taqqoslang. Qaysi tovushlarning aytilishi bilan yozilishida farq bor?

1. Kitob, oftob, savob, javob, janub. 2. Ozod, obod, avlod, ajdod.

Koʻchiring. b va d harflarining tagiga chizing.

2-qatordagi d harfi talaffuzda qaysi tovush kabi aytilyapti?

**44-mashq.** Katakchalarga b va d mk undoshlaridan mosini qoʻyib koʻchiring.

choysha  
hiso  
ruba

Soʻz oxiridagi unli harfni tushirib oʻqing. Oxirgi tovush qanday talaffuz qilinyapti?

**45-mashq.** Nuqtalar oʻrniga tegishli uncloshni qoʻyib oʻqing.

## Yaxshi bola

Sevgan doʻsti — kito.-ofto.,

Qoidasi axloq-odo.,

Maqtanishning hech oʻzi yoʻq,

Gaplarida «sen» soʻzi yoʻq.

Obid Rasul

Koʻchiring. Ajratilgan soʻzlarning talaffuzi va yozilishidagi farqni ayting.

**46-mashq.** Soʻzlarning talaffuzi va yozilishini taqqoslang.

tug — tuk yod — yot

qars tub — tup

Koʻchiring. Soʻzlarning maʼnosini oʻz-gartirayotgan harfning tagiga chizing.

Berilgan harflar qaysi tovushni ifo-dalaydi? Ular soʻzda qaysi tovush kabi aytilishi mumkin? Boʻsh kataklarga shu tovushni ifodalovchi harfni yozing.

**47-mashq.** Nuqtalar oʻrniga b-p, JBi d-t, g-k, z-s undoshlaridan mosini qoʻyib, soʻzlarni yozing.

Davla., ozo., tu., tarvu., hiso., rubo., bar., Zayna., kopto., Abbo., talaffu..

**48-mashq.** oʻqing. Topishmoqning JL javobini toping.

*Dur shodalar uzilgandek*

**Koʻkdan tushar patirlab.**

*Yer yuzida turar andak*

*Suv boʻlguncha yaltirab* (Ziyod Komilov).

Koʻchiring. Ajratilgan soʻzlardagi aytilishi yozilishiga mos kelmagan undosh-ning tagiga chizing/

Бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларга назарий билим бериш турли даражаларда амалга оширилади. Бундай даражаланишнинг меъёрий асослари «Она тили» давлат таълим стандарти ва ўқув дастури талаблари билан белгиланади. Ушбу талабларда грамматик назарияни ўргатиш зарурлиги инкор этилмайди, фақат унинг оз даражада ўрганилиши кераклигига ишора қилинади, холос. Чунки назарий билимсиз имло билан боғлиқ бирор грамматик амални тўғри бажариш қийин бўлганидек, машқларсиз тўғрилиқ сифатига эга бўлган на нутқий кўникмани, на орфографик малакани ҳосил қилиш мумкин эмас.

Грамматик назария ўрганилар экан, у асосийми, асосий эмасми, қай даражада бўлмасин, ўқувчиларнинг билимига айланиши керак. Бола фонетика сўзини билса, фонетика соҳаси нималарни ўргатиши ҳақида тушунчага эга бўлса, бунинг ҳам билим саналиши шакл-шубҳасиздир. Назарияни бу каби билиш даражаси кўпроқ методик тушунчаларни ўзида акс эттирувчи феълларда яққол намоён бўлади. Масалан, термин-тушунчани билиш, таърифни эслаб қолиш, қоида тушуниб олиш, билимни амалий эгаллаш ва бошқа шу сингарилар — бир хил даражадаги ўқув ҳаракатлари эмаслиги аён ҳақиқат.

Дарсда ўқув ҳаракатлари икки томонлама амалга ошади: бир томондан, ўқитувчининг фаолияти, иккинчи томондан, ўқувчиларнинг фаолияти натижасида юзага чиқади. Методист олимлар ўқитувчининг билим бериш фаолияти ҳақида гапирганда, қуйидаги методик тушунчалардан фойдаланадилар: *билим бериш, ўргатиш, тушунириш, тушуниб олишларига эришиш, тушунчаларни шакллантириш, аниқлаш, билмаганларини тўлдир-иш.*

Ўқувчининг билим олиш фаолияти: *ўрганиш, назарий билим олиш, англаш, тушуниб олиш, билиб олиш, ўзлаштириб олиш, қуруқ ёдлаш, тушунчаларни шакллантириш, кузатиш, таҳлил қилиш (изоҳлаш), солиштириш (қиёслаш), умумлаштириш, хулоса чиқариш, мисол келтириш, назарий билимларни му-стаҳкамлаш.*

Кўриниб турганидек, она тили дарсларида ўқитувчи ўқувчиларга назарий билим беради, шу мақсадда даст-лаб ўргатиш ҳаракатида бўлади, янги билимни тушун-тиради, турли йўللار билан ўқувчиларнинг тушуниб олишларига эришиш учун тегишли чоралар кўради, пировардида ўқувчиларда тил ходисаси юзасидан ту-шунчани шакллантиришга интилади, ўқувчиларнинг олган билимларини аниқлайди ва тўлдирди. Кўри-надики, назарий билим бериш хусусида ўқитувчининг фаолияти ўргатишдан назорат қилишгача тасаввур қилинади. Методик тавсияларни баён этишда бу ту-шунчаларнинг айримлари (*билим бериш, ўргатиш, ту-шунириш*) маънодошлар сифатида ишлатилса-да, уларда муайян даражаланиш, фарқланиш мавжуд. Ту-

шунтириш билим бериш усулларидан бири бўлса, ўргатиш таълим жараёнини тўлиқ камраб олади. Ўргатишда аниқлик етишмайди.

Ўқувчиларнинг назарий билим олиш йўлида бажарадиган таълимий ҳаракатлари қуйидагича тартибланиши мумкин: *ўрганиш, англаш: таҳлил қилиш (изоҳлаш), солиштириш, хулоса чиқариш, тушуниб олиш, ёдлаш, билиб олиш, ўзлаштириб олиш, тушунчани шакллантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш, мисол келтириш.*

Айрим методистлар ўқитувчиларнинг фаолият турларига билимларни ўрганиш учун замин яратиш, ўқувчиларни ўйлашга, изланишга, хулоса чиқаришга ундаш, уларнинг ижодий фикрлай олишларини, мулоҳаза юритишларини таъминлаш, қизиқишларини, фаоллигини оширишни [1-4] киритадилар.

А.Палекеева ўқувчиларга теран билим бериш, тил ходисасини тўлиқ тушунтириш, икки хил қўлланиш сабабини сўраш тарикасида ўрганиш даражасини чуқурлаштириш сифатини кўшиб тавсия беради [3].

Айрим методист олимлар назарий сўзини ишлатмаслик учун «амалий ўргатиш», «амалий таништириш» каби ифодалардан фойдаланадилар. Бу ердаги амалий тушунчасини икки маънода англаш мумкин: 1) амалий йўллар билан ўргатиш (таништириш); 2) амалий мақсадларда ўргатиш (таништириш). Биринчи ҳолат бугунги кунда кенг тарғиб қилинаётган индуктив усулга хосдир: тил ходисаси дастлаб мисоллар асосида кузатирилади, яъни уни ўргатиш (таништириш) амалий машқ бажаришдан бошланади. Амалий йўл билан назарий билимга қараб борилади. Шунга қўра «Амалий билан назарийнинг фарқи нимада?» деган савол туғилиши табиий. Бизнингча, амалий идуктив усулга ишора қилса, назарий тил ўргатишдаги дедуктив усулдан фойдаланишни кўзда тутати.

Билимни амалий мақсадларда ўргатиш (таништириш) деганда асосан билимни амалда қўллаш кўникма ва малакаларини шакллантириш тушунилиши мумкин. Лекин, биламизки, назарий маълумотларнинг ҳаммаси ҳам амалда қўлланавермайди.

А.Палекеева ўқитувчининг маҳоратига ҳам муайян талабларни илгари суради. Чунончи, «...sawatl, o'z kasibinin' mamani, teren bilimge iye, o'z kasibin su'yetug'in, qadirleytug'in oqitwshi bolwi za'ru'r» (7-bet). Унинг фикрича, ўқитувчининг сўзи қисқа, аниқ, тиянакли, таъсирли, далилли, қизиқарли бўлиши зарур [3-4], ...дарс давомида ўқитувчи нуқул гапираверса, болалар жалиғип кетади...

Таъриф ва қоидалар мазмунини *тушуниб олиш* назарий билимни ўрганишдаги дастлабки кадам, энг

қуйи даража ҳисобланиши мумкин. Ушбу даражада дастлабки тушунчалар ҳосил қилиниши мумкин. Булар амалий ишлар асосида *шакллантирилади*. Билим (назарий билим) беришнинг дастлабки қадами ўқитувчининг тушунтириши, ўқувчиларнинг берилган билим мазмунини тушуниб олишлари саналади. Демак, методик тавсиялардаги билим бериш ўқитувчининг фаолиятига тегишли, тушуниб олиш тушунчаси ўқувчилар фаолиятига тегишли. Фақат тушуниб олиш билимни англашнинг дастлабки даражасини, қадамини ифода этади. Бизнингча, методик тавсияларда ўқитувчининг қадамлари ҳам, ўқувчиларнинг қадамлари ҳам билимни ўзлаштириш даражаларига монанд баён этилиши аниқликни юзага келтиради.

Ўзлаштириш деган методик тушунча билимни ўзлаштириш, қондани ўзлаштириш каби бирикмаларда ишлатилгани тўғри бўлади. Лекин қайси унлиларнинг йўғон эканлигини *ўзлаштириб олиш* мумкин эмас. Буни билиб олиш, эслаб қолиш мумкин.

Она тили дарсларида тил ходисаларини ўрганиш бир алоҳида йўналиш бўлса, олинган билимлар асосида нутқ ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш ҳам алоҳида йўналиш деб топилади. Лекин ушбу икки йўналиш бир-бири билан узвий боғланишда бўлади. Ушбу йўналишлар ўқитувчи ва ўқувчилар олиб борадиган ўргатиш ва ўрганиш фаолиятидаги ўзига хосликларга эга.

Қоидалар асосида нутқнинг тўғрилигига эришиш ўқувчининг билимни амалда қўллаш кўникма ва малакаларидан далолат беради. Демак, методик йўриқ бошқача таърифланиши керак: ўқувчиларга назарий билимни амалда қўллашни ўргатиш ва шу асосда нутқнинг тўғрилигини (саводхонликини) таъминлаш.

Агар ўқувчиларнинг сўзларни қорақалпоқ тилининг имло қоидалари асосида *тўғри ёза олишларига эришиши* кераклиги айтилса, бу билан таълимдан кўзланадиган мақсад ва пировард натижани ифодалаган бўлиниди, лекин ўргатиш метод ва усуллари ноаниқлигича қолади. Аввал нималар ўргатилиши, қайси метод ва усуллар ёрдамида ўргатилиши аниқ кўрсатилмоғи, ўқувчиларнинг босқичи-босқич бажарадиган вазифалари даражаданган ҳолда баён этилмоғи лозим.

Хуллас, таълим жараёнини ёритишда фойдаланиладиган методик тушунчалар, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг бу жараёндаги фаолияти кенг тавсифланган тавсиялар тайёрланса, муаллимлар асосий мақсаддан чалғимаган ҳолда дарс ўтадилар. Бир ўқитувчининг эришган натижаларини ушбу тауwsиялардан фойдаланган ўқитувчиларнинг ҳам такрор эришишлари реал ҳақиқатга айланади.

#### Адабиётлар

1. Qutlimuratov B. Qaraqalpaq tili 1-kl. Metodikalıq qollanba. Red. S. Aytmuratova. – Nókis: «Bilim», 2003. 32-b.
2. G'ulomova X., G'afforova T. Ona tili darslari: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: «Sharq» NMAK, 2003. 3-4-b.
3. Palekeeva A. 4-klasta qaraqalpaq tilin oqituv boyınsha metodikalıq qollanba. – Nókis: «Bilim», 2003. 92-b.
4. Xudoyberganova M., Fuzailov S., Muxtorova M. 3-sinfda ona tili darslari: Oqituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: «O'qituvchi», 2004. 128-b.

#### РЕЗЮМЕ

Мақолада бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчилар назарий билимларини амалда қўллашнинг долзарб муаммолари, ўрганилаётган назарияни амалиётда қўллаш билиши ва билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришга бағишланган.

#### РЕЗЮМЕ

Статья посвящена актуальным проблемам практического применения теоретических знаний на уроках родного языка в начальной школе, умению применять изученную теорию на практике и развитию знаний, навыков.

#### SUMMARY

The article is devoted to the actual problems of practical application of theoretical knowledge in the lessons is the native lang in primary school, the ability to apply the studied theory in practice and the development of knowledge, and skills.